

**Gminny program
przeciwdziałania przemocy w rodzinie
oraz ochrony ofiar przemocy w rodzinie
na lata 2014-2020**

2014

Gminny program przeciwdziałania przemocy w rodzinie oraz ochrony ofiar przemocy w rodzinie na lata 2014-2020.

Gminny program przeciwdziałania przemocy w rodzinie oraz ochrony osób doznających przemocy w rodzinie na lata 2014-2020 został opracowany na podstawie:

- ustawy o przeciwdziałaniu przemocy w rodzinie z dnia 29 lipca 2005r.
- ustawy z dnia 12 marca 2004r. o pomocy społecznej,
- ustawy z dnia 15 lutego 1964r. - Kodeks rodzinny i opiekuńczy,
- ustawę z dnia 26 października 1982r. o wychowaniu w trzeźwości i przeciwdziałania alkoholizmowi
- Kodeks Karny i Kodeks Postępowania Karnego,
- Krajowy Program Przeciwdziałania Przemocy w Rodzinie.
- Małopolski Program Przeciwdziałania Przemocy w Rodzinie na lata 2007- 2013.

Definicja przemocy

Ustawa z dnia 29 lipca 2005r. o przeciwdziałaniu przemocy w rodzinie definiuje przemoc jako *jednorazowe lub powtarzające się umyślne działanie lub zaniechanie naruszające prawa lub dobra osobiste członka rodziny lub także innej osoby wspólnie zamieszkującej lub gospodarującej; w szczególności narażające te osoby na niebezpieczeństwo utraty życia, zdrowia, naruszające ich godność, nietykalność cielesną, wolność w tym seksualną, powodującą szkody na ich zdrowiu fizycznym lub psychicznym a także wywołujące cierpienia i krzywdy moralne u osób dotkniętych przemocą.*

Przemoc domowa rzadko jest czynem jednorazowym. Znacznie częściej jest procesem o długiej nawet kilkunastoletniej historii. Ma tendencję do powtarzania się według zauważalnej prawidłowości. Cykl przemocy składa się zwykle z trzech następujących po sobie faz:

I faza narastającego napięcia - początek cyklu, który charakteryzuje się wzrostem napięcia i natężeniem sytuacji konfliktowych → **II faza ostrej przemocy** – następuje wybuch gniewu i wyładowanie agresji → **III faza miodowego miesiąca** to faza skruczy ze strony sprawcy okazywania żalu, która jednak, bez specjalistycznej pomocy, kończy się nawrotem przemocy spowodowanym ponownym wzrostem napięcia u sprawcy.

Tab.nr1. Rodzaje przemocy w rodzinie

Rodzaje przemocy	Zachowania
fizyczna	uderzanie, policzkowanie, popychanie, szarpanie, kopanie, poparzenie, duszenie, bicie lub rzucanie przedmiotami, porzucenie w niebezpiecznej okolicy, straszenie bronią, zamykanie w pomieszczeniach, itp.
psychiczna	brak zainteresowania, szacunku, nieustanna krytyka, wyśmiewanie poglądów, wyznania religijnego, wmawianie choroby psychicznej, izolowanie, kontrola i utrudnianie kontaktów z innymi osobami, zawstydzanie, upokarzanie, wyzywanie, grożenie, ograniczanie snu, jedzenia itp.
ekonomiczna	odbieranie zarobionych pieniędzy lub renty, emerytury, uniemożliwianie podjęcia pracy zarobkowej, niezaspokajanie podstawowych potrzeb materialnych rodziny, nadmierna kontrola wydatków, zmuszanie do proszenia o pieniądze, okradanie, wyliczanie wydatków itp.
seksualna	przymuszanie do stosunku, wymaganie nieakceptowanych przez partnera/kę pieszczot i praktyk seksualnych, krytykowanie zachowań seksualnych partnera (zawstydzanie), zmuszanie do oglądania pornografii, zmuszanie do prostytucji, gwałt itp.

Do przemocy dochodzi wówczas gdy występuje znacząca przewaga siły jednej ze stron nad drugą np. przewaga siły fizycznej, psychicznej, ekonomicznej, społecznej (zawodowej), prawnej. Relacje, w których najczęściej dochodzi do przewagi sił i przemocy:

mężczyzna - kobieta

rodzic - dziecko

dorosły krewny - dziecko

dorastające /dorosłe dziecko - starzejący się rodzice

starsze rodzeństwo - młodsze rodzeństwo

rodzina - chory / niepełnosprawny

Statystyki podają, że najczęściej osobami doznającymi przemocy w rodzinie są kobiety a także dzieci. W około 5 procentach przemocy doznają mężczyźni. Wśród ofiar przemocy w rodzinie wyróżnia się także osoby starsze, niepełnosprawne i w jakikolwiek sposób zależne od pozostałych członków rodziny. Osoby zależne od innych ze swej natury: dzieci, osoby starsze i niepełnosprawne narażone są na przemoc częściej niż osoby, które są w stanie zaspokoić swoje potrzeby same.

Częściej też ofiarami przemocy stają się kobiety niepracujące zawodowo, nie posiadające własnych źródeł dochodu i zależne emocjonalnie.

Tab. nr 2. Skutki przemocy w rodzinie u osób dorosłych doznających przemocy:

<p>Szkody zdrowotne</p> <p><u>doraźne:</u> lekkie lub poważne obrażenia ciała, pogorszenie się stanu zdrowia,</p> <p><u>długotrwałe:</u> wzrost częstości chorób somatycznych związanych ze stresem (ból głowy, żołądka, w krzyżu lub w stawach oraz inne dolegliwości)</p>	<p>Szkody psychiczne</p> <p><u>doraźne:</u> przygnębienie, smutek, obojętność, popadanie w depresję, niepokój, niekontrolowane wybuchy płaczu, śmiechu czy agresji, zmienność nastrojów, decyzji,</p> <p><u>długotrwałe:</u> stany lękowe, w tym lęk przed bliskością, nieufność, poczucie zagrożenia, niska samoocena, kłopoty z zasypianiem, koszmary nocne, kłopoty z koncentracją, zwiększone spożycie środków psychoaktyw., zaprzeczanie, obwinianie się, bezradność, adaptacja do przemocy</p>	<p>Wpływ na zachowanie ofiary</p> <p>-często zachowują się niezrozumiale, zmieniają zdanie i wycofują zawiadomienie o przestępstwie, bronią sprawcy - są to przejawy wyuczonej bezradności, zjawiska „prania mózgu” czy stresu pourazowego;</p> <p>- przekonane o bezskuteczności działań, poparte wcześniejszymi doświadczeniami.</p> <p>- bierność i rezygnacja jako wynik technik manipulacyjnych, jakim ofiara była poddawana ze strony sprawcy, mających utrwalić w niej niską samoocenę i wzbudzić poczucie winy,</p> <p>- zachowania autodestrukcyjne</p>
---	--	--

Tab. nr.3. Skutki przemocy u dzieci doznających przemocy w rodzinie:

<p>Zdrowotne</p> <p><u>Skutki doraźne:</u> obrażenia ciała – siniaki, otarcia, oparzenia, obniżenie odporności i zaburzenia somatyczne,</p> <p><u>Skutki długotrwałe:</u> schorzenia psychosomatyczne, skłonności do depresji</p>	<p>Szkody psychiczne:</p> <p><u>Skutki doraźne:</u> poczucie ciągłego strachu i zagrożenia, pozbawione miłości, zaufania i bezpieczeństwa,</p> <p><u>Skutki długotrwałe:</u> brak poczucia bezpieczeństwa, niski poziom kompetencji społecznych, deficyty intelektualne (deficyty w zakresie możliwości poznawczych, rozwiązywaniu konfliktów i kreatywności) problemów afektywno-behawioralnych (agresja, samoponížanie, lęk, wstyd i poczucie winy, wrogość i gniew, negatywizm).</p>	<p>Zachowanie</p> <p><u>Skutki doraźne:</u> zaburzenia zachowania i agresywność, trudności w nauce, wagarowanie, ucieczki z domu, trudności w relacjach rówieśniczych, udział w nieformalnych młodzieżowych, grupach przestępczych, zachowania autodestrukcyjne, nadużywanie alkoholu, branie narkotyków</p> <p><u>Skutki długotrwałe:</u> predyspozycje do stosowania przemocy w życiu dorosłym, skłonność do zachowań ryzykownych, uzależnienia</p>
--	--	--

Przemoc w rodzinie jest **poważnym problemem społecznym**, bo niszczy od środka nie tylko rodzinę, ale przyczynia się do kryzysu społecznego, gdyż jest czynnikiem wzmacniającym występowanie patologii społecznych (uzależnień, przestępczości, wzrost liczby pacjentów służby zdrowia, spadek wydajności osób w wieku produkcyjnym, itd.).

Diagnoza problemu przemocy w rodzinie.

Charakterystyka problemu w Gminie Andrychów na podstawie analizy danych Zespołu Interdyscyplinarnego.

Tab. nr 4. Zestawienie wskaźników dot. występowania przemocy w rodzinie.

Rok	2011	2012	2013
Liczba Niebieskich Kart	102 <i>(w tym: 93 założone przez Policję, 9 przez OPS)</i>	56 <i>(w tym 41 założonych przez Policję , 13 przez OPS, 2 przez Oświatę)</i>	126 <i>(w tym 93 założone przez Policję przez OPS: 33)</i>
Liczba osób korzystających z poradnictwa specjalistycznego (psychologiczne, prawne, rodzinne, socjalne)	169	150	232
Liczba osób w Hostelu	19 (w tym 13 dzieci)	7 (w tym 5 dzieci)	19 (w tym 9 dzieci)

Do najczęściej zgłaszanych form przemocy w naszej Gminie należą zachowania wchodzące w skład katalogu przemocy psychicznej, takie jak: poniżanie, obrażanie, wyzwiska, straszenie, itp.

W roku 2013 na 156 osób wskazanych w formularzu „A” Niebieskiej Karty jako osoby doświadczające przemocy ze strony najbliższych było 123 kobiety, 20 mężczyzn, 12 osób małoletnich. Liczba osób wskazanych w formularzu „A” Niebieskiej Karty jako sprawcy przemocy

na 133 osoby dorosłe 12 to kobiety 121 mężczyźni. Przemoc w rodzinie ujawniana jest w szczególności, w rodzinach gdzie występuje również problem nadużywania bądź uzależnienia od alkoholu.

Wśród czynników wpływających na występowanie przemocy wymienić należy:

- brak umiejętności rozwiązywania konfliktów bez używania przemocy
- uzależnienia i nadużywanie alkoholu
- stereotypy i mity
- predyspozycje indywidualne osoby stosującej przemoc.

W ujawnionych przypadkach przemocy w rodzinie lub w przypadku uzasadnionego podejrzenia, że w danej rodzinie występuje przemoc prowadzona jest tzw. procedura: „Niebieskiej Karty”. Obejmuje ona ogół czynności podejmowanych przez przedstawicieli Ośrodka Pomocy Społecznej, Policji, oświaty, służby zdrowia, GKRPA, organizacji pozarządowych, a działania te koordynuje Przewodniczący Zespołu Interdyscyplinarnego. W celu rozwiązywania problemów zw. z przemocą w danej rodzinie ZI powołuje grupę roboczą, do zadań której należy opracowanie i realizacja indywidualnego dla każdej rodziny planu pomocy, monitorowanie sytuacji rodziny, dokumentowanie działań podejmowanych wobec danej rodziny i efektów tychże działań. Do najczęściej podejmowanych przez grupy robocze interwencji mających na celu zahamowanie przemocy w rodzinie jest:

- pomoc socjalna,
- skierowanie dorosłych osób doznających przemocy po pomoc specjalistyczną (psycholog, pedagog, terapeuta, prawnik)
- opracowanie planu pomocy osobom doznającym przemocy w rodzinie
- rozmowy z osobami uwikłanymi w przemoc prowadzone przez członków grupy roboczej
- monitoring i tzw. rozmowa profilaktyczno-ostrzegawcza dzielnicowego z osobą stosującą przemoc
- powiadomienie sądu rodzinnego o sytuacji dziecka, powiadomienie prokuratury,
- wezwanie nadużywającego alkoholu osoby stosującej przemoc do podjęcia leczenia odwykowego lub kierowanie wniosku o leczenie do GKRPA,
- indywidualna praca korekcyjno-edukacyjna ze sprawcą przemocy
- skierowanie dzieci do świetlicy socjoterapeutycznej, Poradni Psychologiczno-Pedagogicznej oraz współpracy z pedagogiem szkolnym.

Podejmowanie interwencji w środowisku wobec rodziny dotkniętej przemocą

na podstawie procedury Niebieskiej Karty nie wymaga zgody osób pozostających w tej rodzinie.

Praca z rodziną dotkniętą przemocą wymaga szerokiego spektrum interwencji, gdyż w wielu rodzinach oprócz zachowań przemocowych diagnozuje się zwykle kilka powiązanych ze sobą problemów: uzależnienie alkoholowe, trudna sytuacja materialna, bezrobocie, problemy mieszkaniowe, zaburzenia emocjonalne, konflikty w rodzinie, problemy wychowawcze.

Analiza problemowa SWOT

<p style="text-align: center;">Mocne strony</p> <ul style="list-style-type: none">- dobrze przygotowana kadra- specjaliści (specjaliści pracy socjalnej, psycholog, pedagog, terapeuta, prawnik)- Strategia Rozwiązywania Problemów Społecznych Gminy Andrychów na lata 2014-2020- Strategia Rozwoju Gminy Andrychów na lata 2006-2015- dostępność instytucji- punkt informacji dla osób dotkniętych przemocą w rodzinie,- specjalny numer telefoniczny, pod którym można uzyskać pomoc i wsparcie- posiadanie Hostelu- prężnie działający Zespół Interdyscyplinarny-Koalicja Przeciw Przemocy- organizacje pozarządowe	<p style="text-align: center;">Słabe strony</p> <ul style="list-style-type: none">- brak wiedzy w społeczeństwie na temat możliwości korzystania ze wsparcia- małe zainteresowanie osób stosujących przemoc programami korekcyjno-edukacyjnymi- brak spójnego systemu współpracy pomiędzy podmiotami działającymi na rzecz rodzin zagrożonych przemocą- „mentalne przywiązanie społeczeństwa do przemocy” – panujące mity i stereotypy- brak środków finansowych na profilaktykę i szkolenia oraz superwizję w budżecie OPS- przeciążenie ilością i wielorodnością zadań kadry OPS i Policji
<p style="text-align: center;">Szanse</p> <ul style="list-style-type: none">- wprowadzenie procedury Niebieskiej Karty- oferta szkoleniowa dostępna dla potrzeb osób zawodowo i społecznie wspierająca rodziny z problemami- psychoedukacja rodziców- kampanie społeczne- współpraca z organizacjami pozarządowymi	<p style="text-align: center;">Zagrożenia</p> <ul style="list-style-type: none">- poczucie bezkarności wśród osób stosujących przemoc w rodzinie- problemy mieszkaniowe rodzin- wypalenie zawodowe u osób realizujących zadania w zakresie przeciwdziałania przemocy w rodzinie

Najważniejsze potrzeby i kierunki działań:

1. Zapobieganie występowaniu przemocy w rodzinie – działania profilaktyczne.
2. Interwencja i pomoc w rodzinach gdzie przemoc występuje.
3. Podnoszenie jakości pomocy osobom doznającym przemocy.

Część programowa

Program jest skierowany do ogółu mieszkańców Gminy Andrychów, w tym szczególnie do:

- osób doznających przemocy w rodzinie
- osób stosujących przemoc w rodzinie
- świadków przemocy

Cele główne programu :

1. Wspieranie i pomoc ofiarom przemocy w rodzinie w przezwyciężaniu sytuacji kryzysowej oraz w przerwaniu i skutecznym zatrzymaniu cyklu przemocy.
2. Skuteczna interwencja wobec sprawców przemocy w rodzinie – zakończenie stosowania przemocy w rodzinie.
3. Rozwój specjalistycznej oferty pomocowej dla osób, które doświadczają szkód spowodowanych przemocą w rodzinie – kształtowanie współpracy interdyscyplinarnej na rzecz przeciwdziałania przemocy w rodzinie.
4. Profilaktyka przemocy w rodzinie.

Zadania i czas realizacji zadań:

1. Program zawiera zadania stanowiące kontynuację działań zawartych w poprzednim programie, jak również wytycza nowe wyzwania, które są zgodne z zasadą realizmu i wykorzystania możliwości i zasobów Gminy. Większość zadań ma charakter zadań stałych, tzn. takich, które mogą wchodzić w zakres indywidualnego planu pomocy rodzinie dotkniętej przemocą.
2. Czas ich realizacji przewidziany na okres sześciu lat.
3. W porozumieniu z Zespołem Interdyscyplinarnym na każdy rok zostanie ustalony tzw. *Preliminarz*, który precyzować będzie działania wykraczające poza zbiór zadań prowadzonych w sposób stały.

Tab. nr 5. Zadania i instytucje odpowiedzialne za ich realizację

	Zadania	Instytucja odpowiedzialna za realizację zadania	Czas realizacji
Cel 1. <i>Wspieranie i pomoc osobom doznającym przemocy w rodzinie w przezwyciężaniu sytuacji kryzysowej oraz w przerwaniu i skutecznym zatrzymaniu cyklu przemocy .</i>			
1.	Działalność Gminnego Zespołu Interdyscyplinarnego – Koalicji Przeciw Przemocy w Andrychowie	Burmistrz Andrychowa	2014-2020
2.	Planowanie i realizacja działań w zakresie ochrony osób doznających przemocy w rodzinie – stosowanie procedury Niebieskiej Karty.	Zespół Interdyscyplinarny- Koalicja Przeciw Przemocy w Rodzinie	2014-2020
3.	Prowadzenie pracy socjalnej i poradnictwa specjalistycznego w tym terapii dla rodzin dotkniętych przemocą (zespół poradnictwa specjalistycznego: psycholog, pedagog, prawnik, pracownik socjalny, konsultant ds. osób niepełnosprawnych, terapeuta itp.).	Ośrodek Pomocy Społecznej	2014-2020
4.	Zapewnienie schronienia- możliwości izolacji od sprawcy, uzyskania wsparcia emocjonalnego, informacji o przysługujących prawach, instytucjach pomagających rodzinom uwikłanym w przemoc oraz motywowanie do podjęcia działań na rzecz przerwania przemocy dla osób doznających przemocy – prowadzenie hostelu.	Ośrodek Pomocy Społecznej	2014-2020
5.	Organizacja i prowadzenie różnych form wsparcia dla osób doznających przemocy (np. grupa wsparcia, warsztaty)	Ośrodek Pomocy Społecznej organizacje pozarządowe	2014-2020
6.	Prowadzenie punktu informacji dla osób dotkniętych przemocą w rodzinie.	Ośrodek Pomocy Społecznej	2014-2020
Cel 1.1. <i>Działania wobec dzieci i młodzieży z rodzin, w których występuje przemoc.</i>			
7.	Socjoterapia dzieci i młodzieży.	Ośrodek Wspierania Rodziny	2014-2020
8.	Diagnoza, terapia indywidualna i rodzinna.	Poradnia Psychologiczno- Pedagogiczna	2014-2020

	Zadania	Instytucja odpowiedzialna za realizację zadania	Czas realizacji
Cel 2. <i>Skuteczna interwencja wobec sprawców przemocy w rodzinie – zakończenie stosowania przemocy.</i>			
9	Działania interwencyjne i prewencyjne wobec sprawców przemocy; rozmowy profilaktyczno-ostrzegawcze i monitoring.	Komisariat Policji w Andrychowie	2014-2020
10.	Psychoedukacja dla osób stosujących przemoc w zakresie komunikacji i zachowań bez przemocy– indywidualna i/lub grupowa.	Ośrodek Pomocy Społecznej	2015-2020
11.	Kierowanie osób stosujących przemoc w rodzinie do grup korekcyjno-edukacyjnych.	Zespół Interdyscyplinarny – Koalicja Przeciw Przemocy	2014-2020
12.	Objęcie procedurą leczenia odwykowego osób stosujących przemoc, które wymagają podjęcia leczenia.	Gminna Komisja Rozwiązywania Problemów Alkoholowych	2014-2020
Cel 3. <i>Rozwój specjalistycznej oferty pomocowej dla osób, które doświadczyły szkód spowodowanych przemocą w rodzinie - kształtowanie współpracy interdyscyplinarnej na rzecz przeciwdziałania przemocy w rodzinie.</i>			
13.	Szkolenie pracowników instytucji i służb w zakresie rozpoznawania i interwencji w sytuacji przemocy domowej. Superwizja.	Ośrodek Pomocy Społecznej Zespół Interdyscyplinarny	2014-2020
14.	Szkolenia i podnoszenie kwalifikacji kadry specjalistów do pracy z rodziną.	Ośrodek Pomocy Społecznej	2015-1018
15.	Wdrażanie innowacyjnych form pomocy.	Ośrodek Pomocy Społecznej oraz instytucje działające w zakresie zwalczania przemocy	2015-2020
Cel 4. <i>Profilaktyka przemocy w rodzinie.</i>			
16.	Prowadzenie działań psychoedukacyjnych wśród mieszkańców Gminy w zakresie zjawiska przemocy i radzenia sobie z nim przy współpracy ze szkołami, lokalnymi mediami, kościołem, służbą zdrowia, organizacjami pożytku publicznego.	Zespół Interdyscyplinarny Ośrodek Pomocy Społecznej Ośrodek Wspierania Rodziny	2014-2020

	Zadania	Instytucja odpowiedzialna za realizację zadania	Czas realizacji
17.	Promowanie i rozwijanie umiejętności stosowania przez rodziców metod wychowania bez przemocy (w ramach współpracy ze szkołami oraz przedszkolami – organizacja grup psychoedukacyjnych w szczególności dla rodziców z grupy ryzyka).	Ośrodek Pomocy Społecznej Ośrodek Wspierania Rodziny instytucje oświaty lokalne media	2014-2020
18.	Podnoszenie świadomości i wrażliwości społecznej wobec przemocy w rodzinie przy równoczesnym podnoszeniu kompetencji w radzeniu sobie z przemocą (treningi, szkolenia) – działalność wolontariacka, edukacja medialna (audycje radiowe, publikacje, konkursy kampanie społeczne, itp.).	Zespół Interdyscyplinarny Ośrodek Pomocy Społecznej Radio Andrychów, Nowiny Andrychowskie	2014-2019
19.	Monitorowanie zjawiska przemocy w rodzinie i ewaluacja programu.	Ośrodek Pomocy Społecznej	2014-2020

Realizacja Gminnego programu przeciwdziałania przemocy w rodzinie i ochrony osób doznających przemocy w rodzinie

Realizatorem programu jest Ośrodek Pomocy Społecznej w Andrychowie. Za realizację poszczególnych zadań odpowiedzialne są instytucje i organizacje wyszczególnione w części programowej (tabela nr 5.). Aby zrealizować postulaty interdyscyplinarności i kompleksowości programu zakłada się współpracę z: wymiarem sprawiedliwości, jednostkami służby zdrowia, placówkami oświatowymi, organizacjami pożytku publicznego, związkami wyznaniowymi itd.

Program realizowany będzie od dnia jego uchwalenia do 31 grudnia 2020 roku.

Budżet programu

1. Realizacja programu finansowana będzie ze środków własnych Gminy Andrychów, dotacji oraz ze środków pozyskanych z innych źródeł.
2. Przewidywany koszt działań w zakresie przeciwdziałania przemocy w rodzinie planowanych na dany rok określany będzie w *Preliminarzu* przedstawianym Burmistrzowi przez Ośrodek Pomocy Społecznej w I kwartale każdego roku.

Ewaluacja

1. Program będzie ewaluowany poprzez systematyczną sprawozdawczość (1 raz w roku).
Podstawowymi wskaźnikami służącymi do ewaluacji programu są:
Liczba Niebieskich Kart, ilość interwencji, osób korzystających z hostelu, ilość osób korzystających z poradnictwa specjalistycznego, ilość i rodzaj przeprowadzonych działań profilaktycznych.
2. Roczne sprawozdanie z realizacji *Gminnego programu przeciwdziałania przemocy w rodzinie i ochrony osób doznających przemocy w rodzinie* przedkładane będzie Burmistrzowi do końca I kwartału następnego roku.

Przy opracowaniu programu wykorzystano:

1. Jerzy Mellibruda *Przeciwdziałanie przemocy domowej*, IPZ PTP, Warszawa 2009
2. Ustawa o przeciwdziałaniu przemocy w rodzinie z dnia 29 lipca 2005r.
3. *Vademecum dla policjantów służby prewencyjnej*, ZTU
4. Małopolskie instytucje wobec problemu przemocy – zalecenia ws. tworzenia lokalnego systemu przeciwdziałania przemocy w rodzinie i postępowania w sytuacji występowania przemocy.
5. Małopolski program przeciwdziałania przemocy w rodzinie
6. Krajowy program przeciwdziałania przemocy w rodzinie.
7. *Zmiany są możliwe. Poradnik dla osób zagrożonych przemocą w rodzinie*, OPS dz. Praga- Południe W-wa.

oprac: R. Wronka,
konsult.: E. Białczyk – Czechowska